

BESZÁMOLÓK

SZEMLÉK

REFERÁTUMOK

Újabb válaszok a tudományos folyóiratok válságára

A könyvtárosok nagyon is tudatában vannak a tudományos folyóiratok piacán mutatkozó válságnak. A folyóiratok előfizetése 1986 és 1997 között 169%-kal drágult, szemben a fogyasztói árindex 64%-os növekedésével; még az egészségügyi ellátás ára is csak 84%-kal nőtt.

Az áremelkedés az *STM (természettudományos, műszaki és orvostudományi) folyóiratok* körében a legmeredekebb, és sok esetben a használatához viszonyítva indokolatlan. Egy vizsgálat bebizonyította, hogy a kereskedelmi kiadók sokkal gyorsabban emelik pl. a mezőgazdasági és élettudományi folyóiratok árait, mint a társaságok vagy egyesületek kiadói.

Eljött az ideje annak, hogy a folyamatos sópárokódás helyett a tudományos világ stratégiai válaszokat dolgozzon ki a kedvezőtlen tendencia ellen.

Az *árválság központi oka* az STM-kiadást jellemző tökéletlen piac, amellyel a kereskedelmi kiadók visszaélnék. Rájöttek arra, hogy ha képesek ellenőrizni a kínálatot, akkor diktálhatják az árakat. Ezzel szemben a kutatói közösség gyakran úgy tekint a tudományos eredményekre, mint ingyenes termékre, csereajándékra. A szellemi tulajdon, amely lényeges eleme a kutatási folyamatnak, és a tudományos megismerés fontos eredménye, egyre inkább a kereskedelmi kiadók ellenőrzése alá kerül. Az ebből adódó piaci anomáliát azonban a tudás előállítói nem tapasztalják közvetlenül, mert elvárják intézményeiktől a számukra szükséges publikációk beszerzését és rendelkezésre bocsátását. Így az egyetemek és főiskolák, amelyek már jelentős összegeket fordítottak a kutatás személyi és anyagi kiadásainak fedezésére, horribilis pénzeket kényszerülnek ismét fizetni a kutatási eredmények kiadásának és terjesztésének funkcióját kezükbe kaparintó kereskedelmi kiadóknak. A piac fölött ellenőrzést gyakorló néhány kiadó profitja gyorsabban növekedett, mint

az infláció a kiadási költségekben. Az előfizetési árak drágulása jelentős mértékben a kiadók ármegállapítási praktikáinak a következménye.

A tudományos folyóiratok piacát a kiadók fúziója is károsan befolyásolja. Még viszonylag kisebb méretű egyesülések is ártanak a versenynek, és magasabb árakat eredményeznek. A kereskedelmi kiadók a konszolidáció és a címek szaporításának stratégiáját alkalmazzák, hogy egy-egy szűkebb szakterületet ellenőrizni tudjanak. A tudományos folyóiratok néhány nagyobb kiadójának a profitja valóban kivételesen nagy, ami a verseny hiányából fakad.

A tudományos kommunikáció új rendszerére van szükség, amelyet főként az egyetemeknek kell létrehozniuk.

A könyvtárak *többféle választ* keresnek az *áremelkedésre*: szakmai konferenciák és megbeszélések, az anyaintézmények tájékoztatása, a folyóiratpiac diszfunkcióinak a feltárása, a tudományos kommunikációs rendszer összeomlásának előrevetítése stb. Ugyanakkor konkrét lépéseket is tettek: jelentős mértékben csökkentették az előfizetett folyóiratok számát, visszafogták a monográfiák beszerzését, a hozzáférésre helyezték a hangsúlyt a tulajdonlás helyett, fejlesztették a dokumentumellátó rendszereket, hatékonyabbá tették a könyvtárközi kölcsönzést. A közös gyűjteményfejlesztés és a források megosztása rutinjellegűvé vált a könyvtári gyakorlatban. Regionális beszerzési csoportok alakultak az elektronikus információs források lízingelésére, s különféle licencmegállapodások teszik lehetővé a hálózati információs források alkalmankénti használatát. Egyes egyetemek arról értesítették a kiadókat, hogy beszerzési keretüket nem növelik, bármennyire is emelkednek az árak, így tőlük a kiadók nem remélhetik jövedelmük növekedését.

Mindezek a lépések csak rövid távon kecsegtetnek eredménnyel. *Hosszabb távra szóló straté-*

giákra van szükség. Az *Association of Research Libraries (ARL)* és az *Association of American Universities* által szponzorált, 1997-ben tartott megbeszélésen öt fő irány bontakozott ki.

1. Különbséget kell tenni a publikációk minősége és mennyisége között az egyetemi személyzet megítélése során. Ezzel csökkenthető az a nyomás, amely túl nagy és kevésbé használt gyűjtemények kialakulását eredményezi.
2. A tudományos könyvtáraknak meghatározó szerepet kell játszaniuk a piacon, s kollektív vásárlóként kell fellépniük helyi, regionális és országos szinten egyaránt.
3. Az egyetemeknek – a tudományos munkatársak és oktatók segítségével – a tudományos eredmények szellemi tulajdonjogának legalább egy részét vissza kell nyerniük, hiszen kebelükben, az ő aktív támogatásukkal jöttek létre.
4. Ki kell használni a web lehetőségeit az új kutatási eredmények elektronikus publikálás révén való terjesztésére.
5. Újra kell szabályozni a tudományos eredmények megítélésének (peer review) eljárását: ki kell venni a kereskedelmi kiadók kezéből, és a tudományos társaságokra kell bízni.

A könyvtáraknak a fenti stratégiák fényében át kell térniük az átfogó gyűjteményépítésről az értékalapú beszerzésre. Egy-egy tétel megvásárlásakor mérlegelni kell, hogy az árához képest mekkora haszonnal jár. A kereskedelmi kiadók kiadványai kisebb hasznot hajtanak árukhoz képest, mint az egyesületi kiadványok. A tudományos és műszaki folyóiratok esetében is az értéket kell a központba helyezni az előfizetési döntések meghozatalakor, s a kisebb értékű irodalmat olcsóbb módszerekkel, konkrét kérésre kell csak beszerezni.

Az ARL elő kívánja mozdítani a versenyt a tudományos kommunikációban és kiadásban. Támogatni óhajtja azokat az új kiadókat, amelyek gazdaságos alternatívát kínálnak a drága kiadványokkal szemben. A fő cél egy versenykérekebb piac a folyóiratok beszerzésének és hasz-

nátának csökkentése érdekében, az elektronikus források tisztességes használatának biztosítása a szerzői jogokra való tekintettel, s a technológia segítségével javítani a tudományos kommunikációt, továbbá csökkenteni az előállítás és terjesztés költségeit. Egy másik cél új, egyetemekre alapozott tudományos információs közösségek létrejöttének ösztönzése és meggyorsítása a kommunikációs folyamat elégtelenségeinek és egyenlőtlenségeinek a kiküszöbölése végett, és az STM-piacnak a tudomány, a felsőoktatás és általában a társadalom javát szem előtt tartó átforgatására.

Egy javaslat szerint létre kellene hozni a *National Electronic Article Repository*-t, egy közcélokat szolgáló, központi szerveret, amely az egyetemi oktatók és kutatók szellemi tulajdonjogait is kezelné. Az egyetemi emberek kézírataival együtt a szerzői jogok teljességét is megszerzik a kiadók; ezek egy részét vissza kellene tartani, hogy a kézirat a publikálás után egy bizonyos idő (mondjuk 90 nap) elteltével bekerülhessen egy nyilvánosan hozzáférhető adatbázisba is. Ez oda vezethetne, hogy a kiadókat korlátozná a folyóiratcikkek teljes körű ellenőrzésében és hasznosításában, s ennek megfelelően csökkennének az előfizetési árak is.

A digitális technológiák lehetővé teszik a kéziratok megítélési folyamatának elválasztását a kiadás és a terjesztés folyamatától. A „peer review” kiragadása a kiadók kezéből az előfizetők szemszögéből előnyösen befolyásolná az ármegállapítást. Ha a tudományos társaságok vállalkozásának térítés fejében a „peer review”-ra, akkor a publikálás és terjesztés dolga másokra maradhatna, pl. tudomány- vagy egyetemorientált szervezetre.

WEBSTER, Duane: *Emerging responses to the science journal crisis*. = *IFLA Journal*, 26. köt. 2. sz. 2000. p. 97–102./

(Papp István)

Kelet–Nyugat: az európai információipar fejlesztési platformja

Az előttünk álló 21. század folytatni fogja, amit a 20., főként annak legutóbbi néhány évtizede elkezdett. Így napjainkban már több mint 100 millióan veszik igénybe az online szolgáltatásokat, közülük 62 millióan az USA-ban. Ugyanitt az internet használóinak száma 100 naponként megkétszereződik. 2002-re az „elektronikus bizniszbe” évente 300 milliárd USA-dollárt fektetnek majd be.

Míg 38 évnek kellett az USA-ban eltelnie addig, hogy 50 millió rádiótulajdonos legyen, addig csak 13-nak, hogy 59 millió tv-tulajdonos, és mindössze 4-nek, hogy 60 millióan használják az online szolgáltatásokat.

Európában mérsékeltébb ütemű a fejlődés: jelenleg 17,5 millió az online szolgáltatások igénybevevőinek a száma (az arányszámot illetően